

 [instagram.com/harmonija_knjige](https://www.instagram.com/harmonija_knjige)
 [facebook.com/harmonija_knjige](https://www.facebook.com/harmonija_knjige)
www.harmonijaknjige.rs

NASLOV ORIGINALA:
Yanis Varoufakis
Technofeudalism: *What Killed Capitalism*

Copyright © Yanis Varoufakis 2023
All rights reserved.
Za izdanje na srpskom jeziku © Publik praktikum 2025

ZA IZDAVAČA:
Marko Sabovljević

UREDNIK:
Marina Sabovljević

PREVOD:
Danijela Varagić

LEKTURA I KOREKTURA:
Lidija Cenić

DIZAJN KORICE:
Siniša Subotić

ŠTAMPA:
Alpha print, Zemun

TIRAŽ:
1.000

IZDAVAČ:
Publik praktikum, imprint Harmonija
Dobrovoljačka 10/I, Zemun
office@publikpraktikum.rs
011/4202 544; 011/4202 545

GODINA IZDANJA:
2025

Sva prava su zadržana. Nijedan deo ove knjige ne sme se kopirati ni prenositi u bilo kom obliku ili bilo kojim sredstvima, elektronskim ili mehaničkim, uključujući foto-kopiranje, snimanje ili bilo koji sistem za skladištenje i pretraživanje informacija, bez pismenog odobrenja izdavača.

TEHNO FEUDALIZAM

JANIS
VARUFAKIS

HARMON**IA**

Za tatu,
koi mi je pokazao da sve što je važno
sadrži svoju suprotnost

Sadržaj

Predgovor	9
1. Hesiodov žal	13
2. Preobražaji kapitalizma.	32
3. Kapital u klaudu.	60
4. Uspom klaudalista i propast profita	88
5. Kolika je moć reči?	109
6. Globalni uticaj tehnofeudalizma: Novi hladni rat.	135
7. Bekstvo iz tehnofeudalizma	160
Apendiks 1 <i>Politička ekonomija tehnofeudalizma</i>	193
Apendiks 2 <i>Šarenilo derivata</i>	212
Uzori, literatura i zahvalnice	216
Beleške	219

Predgovor

Pre nekoliko godina odlučio sam da napišem kratku istoriju kapitalizma. Da bih ublažio ozbiljnost zadatka i primorao sebe da se usredsredim na suštinu kapitalizma, odlučio sam da se pretvaram da o tome pričam svojoj tada dvanaestogodišnjoj ćerki. Bez Ksenijinog odobrenja (što mi nikada neće dopustiti da zaboravim!), počeo sam da pišem knjigu u formi dugačkog pisma. Vodio sam računa da ne koristim žargonski rečnik (čak ni reč kapitalizam!) i iznova se podsećao da koliko mladi razumeju moju priču, toliko i ja razumem suštinu kapitalizma. Rezultat je bilo tanko izdanje pod nazivom *Ovaj svet može da bude bolji: moji razgovori sa ćerkom o ekonomiji*. Početna tačka bilo je njeno naizgled jednostavno pitanje: zašto ima toliko nejednakosti?

Čak i pre nego što je knjiga objavljena 2017, osećao sam se nelagodno. Od trenutka kad sam završio s pisanjem do trenutka kad je izašla iz štampe, činilo se kao da su 1840-e i da treba da objavim knjigu o feudalizmu; ili još gore, kao da čekam da knjiga o sovjetskom centralnom planiranju ugleda svetlost dana krajem 1989. Dakle, sa zakašnjenjem.

U godinama nakon objavljivanja knjige na grčkom, a potom i na engleskom jeziku, ojačala je moja neobična hipoteza da nas kapitalizam napušta (a ne da jednostavno prolazi kroz mnogobrojne fascinantne transformacije). Tokom pandemije prerasla je u ubeđenje, a potom u poriv da izložim svoja razmišljanja u knjizi, makar da bih prijateljima i neprijateljima zaprepašćenim mojom teorijom pružio šansu da je u potpunosti odbace nakon što je temeljno prouče.

Dakle, na čemu se zasniva moja hipoteza? Na tome da je kapitalizam sada mrtav, u smislu da njegova dinamika više

ne upravlja ekonomijom. Tu njegovu ulogu preuzelo je nešto suštinski drugačije, što ja zovem tehnofeudalizmom. Moja teza može zazvučati ironično i zbunjujuće u početku, ali ću se potruditi da dokažem da je savršeno logična: ono što je ubilo kapitalizam je... sâm kapital. Ne kapital kakav znamo od početka industrijske ere već nova forma kapitala, mutacija koja se javila u poslednje dve decenije, toliko moćnija od prethodnika da je poput dosadnog, upornog virusa ubila domaćina. Šta je dovelo do toga? Dva glavna faktora: privatizacija interneta koju su izvršili tehnološki giganti u Americi i Kini, „Big tek”¹ i način na koji su zapadnjačke vlade i centralne banke odgovorile na veliku finansijsku krizu 2008.

Pre nego što kažem nešto više na tu temu, moram da naglasim da ovo nije knjiga o tome šta će nam tehnologija uraditi. Ne govori se o veštačkoj inteligenciji u vidu četbotova² koji će nam preuzeti poslove, autonomnim robotima koji će nam ugroziti živote ili loše osmišljenom metaverzumu³ Marka Zakerberga. Ne, ova knjiga govori o tome šta je kapitalizam već pretrpeo, a samim tim i mi, zbog uređaja sa ekranima i *klaud* tehnologijom⁴ koje svi koristimo, dosadnih laptopova i pametnih telefona, u sponi s postupcima centralnih banaka i vlada nakon 2008. Istorijska mutacija kapitala koju naglašavam već se dogodila, ali mi smo to jedva primetili jer smo obuzeti urgentnim dramatičnim situacijama, počevši od brige zbog dugovanja preko pandemije do ratova i klimatskih kriza. Krajnje je vreme da obratimo pažnju!

Ako zaista obratimo pažnju, nije teško videti da je mutacija kapitala u ono što ja zovem *kapitalom u klaudu* srušila dva

¹ „Big tek” se najčešće odnosi na pet najvećih kompanija informacionih tehnologija: „Gugl”, „Amazon”, „Epl”, „Meta” i „Majkrosoft”. (Prim. prev.)

² Četbot (engleski *chatbot*) je kompjuterski program veštačke inteligencije, virtuelni asistent koji pruža informacije kroz razgovor s korisnicima. (Prim. prev.)

³ Metaverzum se najčešće opisuje kao virtuelni prikaz stvarnog sveta kojem svako može pristupiti putem interneta. (Prim. prev.)

⁴ Klauđ tehnologija (*cloud*, engleska reč za oblak) je vrsta memorije ili skladištenja podataka na internetu koja u svakom trenutku omogućava pristup aplikacijama, dokumentima i hardveru. (Prim. prev.)

stuba kapitalizma: tržište i profit. Naravno, tržište i profit su nezaobilazni – i u feudalizmu su bili – ali sada jednostavno nisu u prvom planu. Tokom protekle dve decenije profit i tržište su potisnuti iz epicentra ekonomskog i socijalnog sistema, izgurani do margina i zamenjeni. Čime? Tržište, sredstvo kapitalizma, zamenjeno je digitalnim trgovinskim platformama koje podsećaju na tržište, ali to nisu i mogu se shvatiti kao feudi. A profit, motor kapitalizma, zamenjen je svojim feudalnim prethodnikom rentom. Konkretno je u pitanju vid rente koja se mora platiti da bi se pristupilo tim platformama i klaudu u širem smislu. To zovem *rentom u klaudu*.

Posledica toga je da danas moć ne pripada vlasnicima tradicionalnog kapitala poput mašina, građevinskih objekata, železničkih i telefonskih mreža i industrijskih robota. Oni nastavljaju da ostvaruju profit kroz radnike i najamni rad, ali nisu u vodećoj poziciji kao nekad. Kao što ćemo videti, postali su vazali novoj feudalnoj eliti, vlasnicima kapitala u klaudu. Što se nas ostalih tiče, vratili smo se prethodnom statusu kmetova, čime doprinosimo bogatstvu i moći nove vladajuće klase kroz neplaćeni rad – uz najamni rad koji obavljamo kad za to imamo priliku.

Ima li sve ovo veze s tim kako živimo i doživljavamo život? Naravno da ima. U petom, šestom i sedmom poglavlju objasniću kako nam prepoznavanje pojave tehnofeudalizma u svetu pomaže da rešimo mnoge zagonetke: od nedostižne zelene revolucije i odluke Ilona Maska da kupi „Tviter” do novog hladnog rata između SAD i Kine, i toga kako rat u Ukrajini pretilo da ugrozi dolar; od nestanka liberalnog pojedinca i nemogućnosti ostvarenja socijaldemokratije do lažnih obećanja kriptovalute i gorućeg pitanja kako da povratimo autonomiju, a možda i slobodu.

Krajem 2021. kocka je bačena: naoružan ovim ubeđenjima koja je dodatno ojačala pandemija, odlučio sam da sednem i napišem kratak uvod u tehnofeudalizam – ružnu stvarnost koja je nadmašila kapitalizam. Ostala je jedna nedoumica: kome je posvetiti? Bez mnogo razmišljanja, odlučio sam da je posvetim osobi koja me je uvela u kapitalizam u ranoj

mladosti i koja mi je, kao i njegova unuka, jednom postavila naizgled jednostavno pitanje koje pokreće svaku iznesenu misao u knjizi. Svom ocu.

Malo upozorenje za nestrpljive čitaoce: tehnofeudalizam se opisuje tek u trećem poglavlju. Da bi taj opis imao smisla, najpre moram da predstavim zadivljujuće transformacije kapitalizma tokom prethodnih decenija: to je drugo poglavlje. Početak knjige, međutim, uopšte ne govori o tehnofeudalizmu. Prvo poglavlje govori o tome kako me je otac uz pomoć metalnih predmeta i Hesiodove poezije uveo u mešoviti odnos tehnologije i čovečanstva i konačno, suštinu kapitalizma kad sam imao šest godina. Predstavlja vodeće principe na kojima se zasniva čitav proces razmišljanja koji sledi i završava se onim naizgled jednostavnim pitanjem koje mi je otac postavio 1993. Ostatak knjige je u formi pisma upućenog njemu. To je moj pokušaj da odgovorim na njegovo kobno pitanje.

1. Hesiodov žal

Moj otac je bio jedina osoba koja nije mogla da razume zašto je nadimak Margaret Tačer⁵ „Gvozdena dama” pomalo uvredljiv. A ja sam verovatno bio jedino dete vaspitavano da veruje da je gvožđe vrednije od zlata.

Moja vera u čarobne kvalitete gvožđa počela je u zimu 1966, koje se sećam kao izrazito hladne. U žurbi da napuste tesan iznajmljeni stan u kojem smo boravili dok se renovirao naš dom u Palio Faliru, priobalnom predgrađu Atine, moji roditelji su odlučili da se vratimo u još nedovršenu kuću usred zime, pre nego što je ugrađeno centralno grejanje. Srećom, tata je insistirao da se u novoj dnevnoj sobi nađe pristojan kamin od crvenih cigala. Upravo tu, uz njegov topli žar, svake noći sam se upoznao sa po jednim od njegovih prijatelja, kako ih je zvao.

Očevi prijatelji

Njegovi prijatelji su stigli u velikoj sivoj vreći koju je jedne večeri doneo kući iz „fabrike”, čeličane u Elefsini, gde je radio kao hemijski inženjer šest decenija. Nimalo me nisu oduševili. Neki su izgledali kao bezoblično kamenje – bilo je to grumenje rude, kako sam kasnije saznao. Ostali su bili podjednako nezanimljive šipke i metalne ploče različitih oblika. Da ih nije tako brižno ređao na presavijeni, ručno izrađeni beli stolnjak ispred kamina, nikada ih ne bih smatrao posebnim.

Lim je bio prvi prijatelj s kojim me je upoznao. Nakon što mi je stavio komad u ruke da bih osetio njegovu mekoću,

⁵ Bivša britanska premijerka 1979-1990. (Prim. prev.)

ubacio ga je u gvozdenu činiju koju je potom spustio na razbuktalu vatru. Kad je lim počeo da se topi i metalna tečnost ispunjava činiju, tatine oči su se ozarile. „Sve što je u čvrstom stanju topi se i prelazi u tečnost, a zatim uz dovoljno toplote u paru. Čak i metali!” Kad se uverio da sam ispratio postupak prelaska iz čvrstog u tečno stanje, zajedno smo presuli tečnost u kalup, potopili ga u vodu da se ohladi, a zatim ga otvorili da bih još jednom uzeo lim u ruke i utvrdio da je naš prijatelj ponovo onaj stari – vraćen u početno stanje.

Naredne noći smo eksperimentisali s novim prijateljem: podužom bronzanom šipkom. Ovog puta nije bilo izrazitog prelaska u drugo stanje jer je tačka topljenja bronze bar pet puta viša od lima. Ipak, šipka je počela da blešti narandžastocrvenkastim nijansama i tata mi je pokazao kako da joj oblikujem užareni vrh uz pomoć malog čeličnog čekića. Kad sam se zasitio, potopili smo je u hladnu vodu da bismo i nju, ohlađenu i nepromenjenu, vratili u prvobitno, gipko stanje.

Treće noći tata je bio najviše uzbuđen. Trebalo je da me upozna sa svojim najboljim prijateljem gvožđem. Da bi tenzija bila veća, skinuo je zlatnu burmu s prsta i pokazao mi je. „Vidiš li kako zlato sija?“, rekao je. „Ljudi su oduvek padali na ovaj metal samo zbog izgleda. Ne shvataju da je to sve: ono blešti, ali nije posebno.” Da sam hteo, on bi mi rado demonstrirao da se zlato, kad se zagreje i zatim potopi u vodu da se ohladi, poput lima i bronze vraća u prethodno stanje. Zadowoljan što nisam insistirao na demonstraciji, prešao je na omiljeni deo.

Podigao je komad gvozdene rude i zagledao se u neugledni grumen kao Hamlet u Jorikovu lobanju, a zatim izgovorio: „Ako zaista želiš magičnu supstancu, onda je to ova – gvožđe. Čarobnjak među materijalima.” A zatim je potkrepio tvrdnju tako što je gvozdenu šipku podvrgnuo istim mukama koje smo naneli bronzanoj prethodne noći, ali uz nekoliko ključnih razlika.

Pre zagrevanja gvožđa imao sam priliku da čekićem proverim da je vrh šipke mek i gibak skoro kao bronza. Kad smo je ubacili u kamin, raspirivali smo plamen uz pomoć male duvaljke sve dok zamračena dnevna soba nije zableštala

od usijanog gvožđa. Izvadili smo šipku iz kamina i, uz pomoć malog čekića, oblikovali je u nešto što je mojim dečakim očima izgledalo kao mač. Kad smo ga ubacili u hladnu vodu, gvožđe je trijumfalno zacičalo. „Jadan Polifem!“, izjavio je otac misteriozno.

„Zagrej je ponovo“, rekao je. Vratio sam šipku u vatru. „Ovog puta je potopi u vodu *pre* nego što se užari.“ Uzbudjen zvukom cičanja gvožđa, voleo sam što ponavljamo proces „kaljenja“, kako se to kaže u metalurgiji, tri ili četiri puta. Pre nego što sam imao priliku da se divim novom maču, tata je izjavio da je došao trenutak istine. „Uzmi čekić i snažno udari vrh mača“, naložio mi je.

„Ali ne želim da ga upropastim“, bunio sam se.

„Hajde samo, videćeš. Ne šteti snagu!“

I nisam. Čekićem sam udario vrh mača i on se istog trenutka odbio. Udarao sam iznova i iznova. Nije bilo promene. Moj mač je bio otporan na udarce. Očvrstnuo.

Dečji uvod u istorijski materijalizam

Otac nije mogao da obuzda ushićenje. Objasnio je da nisam prisustvovao običnom prelasku iz jednog stanja u drugo – kao u slučaju lima koji se istopio – već velikom preobražaju. Tačno je da nas je bakar izvukao iz praistorije: njegova sposobnost da se sjedini sa arsenom i limom i tako formira čvršću bronzu omogućila je Mesopotamcima, Egipćanima i Ahejcima nove tehnologije, uključujući nove plugove, sekire i sisteme za navodnjavanje, kao i da ostvare velike poljoprivredne viškove pomoću kojih su finansirali izgradnju veličanstvenih hramova i osvajačke vojske. Ali da bi se istorija dovoljno ubrzala i iznedrila ono što mi danas nazivamo civilizacijom, čovečanstvu je bilo potrebno nešto čvršće od bronz. Bili su mu potrebni plugovi, čekići i metalne konstrukcije da dostigne čvrstinu vrha mog mača. Bilo mu je potrebno da nauči trik kojem sam prisustvovao u našoj dnevnoj sobi: kako da preobrati meko gvožđe u čvrst čelik potapanjem u hladnu vodu.

Zajednice bronzanog doba koje nisu savladale kako da preobrate gvožđe su nestale, tvrdio je.

Mačevi neprijatelja s gvozdenom opremom sekli su njihove bronzane štitove, plugovi nisu uspevali da obrađuju manje plodna zemljišta, metalne konstrukcije brana i hramova bile su suviše slabe da ispune ambicije naprednih arhitekata. Suprotno tome, zajednice koje su savladale *techné*,⁶ umeće „čeličenja” gvožđa, napredovale su u zemljoradnji, na bojnopolju, u moreplovstvu, trgovini, umetnosti. Čarolija gvožđa je potvrdila novu ulogu tehnologije kao vodeće sile koja je dovela do civilizacije i njenih loših strana.

Da ne bih posumnjao u kulturni značaj našeg malog eksperimenta – i dolaska gvozdenog doba – otac mi je objasnio zašto je ranije pomenuo „jadnog Polifema”, jednookog džina koji je, prema Homeru, zarobio Odiseja i njegove pratioce u pećinu i jednog po jednog ih polako proždirao. Da bi oslobodio sebe i druge, Odisej je opio Polifema, zagrejao drveni kolac vatrom u pećini i uz pomoć drugova zabio ga Polifemu u jedino oko. „Sećaš li se kako gvožđe ciči?”, tata me je upitao. Sigurno je i Homer bio podjednako zadivljen, sudeći po stihovima iz *Odiseje* koji opisuju taj okrutni trenutak.

Kao kad kovač hoće da tvrdu učini bradvu ili sekiru velju te u hladnoj kvasi je vodi, ona veoma cvrči, al’ od tog jače je gvožđe: tako njegovo oko od maslinskog pištaše koca.⁽¹⁾

Odisej i njegovi savremenici živeli su pre gvozdenog doba i nisu mogli da znaju da je cičanje gvožđa uvod u molekularno ojačavanje istorijskih dimenzija. Ali Homer, koji je živeo nekoliko vekova posle Trojanskog rata, bio je dete gvozdenog doba i odrastao je usred tehnološke i društvene revolucije koju je pokrenuo čelik. Da ne bih pomislio da je Homer izuzetak, tata mi je ukazao na trajni uticaj čarolije gvožđa citirajući Sofokla, koji je četiri veka kasnije opisao dušu kao „očvrslu poput potopljenog gvožđa”.

⁶ Grčka reč za umeće i veštinu. (Prim. prev.)

Otac je govorio da se praistorija završila kad je bronza zamijenila kameno oruđe i oružje. Kad se rasprostranila posle 4000. pre n. e., pojavile su se moćne civilizacije u Mesopotamiji, Egiptu, Kini, Indiji, Mikenima, na Kritu i drugim mestima. Ipak, istorija se merila milenijumima. Počela je da se meri vekovima kad smo otkrili čaroliju gvožđa. Kad je počelo gvozdeno doba, oko devetog veka pre nove ere, tri različita i izuzetna perioda brzo su se zaredala u roku od ne više od sedam vekova ukupno: geometrijska era, period klasične Grčke i helenistička civilizacija.

Od usporenog bronzanog doba čovečanstvo se počelo razvijati maglovitom brzinom u gvozdenom dobu. Ali još dugo je proizvodnja gvožđa i čelika bila previše teška i skupa. Čak i nakon industrijske revolucije, prvi parni brodovi su uglavnom bili od drveta, dok je čelik služio samo za osnovne komponente (kotao, dimnjak, metalne spojeve). Još jedan veliki heroj mog oca je Henri Besemer, koji je pronašao tehniku za jeftinu proizvodnju velikih količina čelika duvanjem vazduha kroz liveno sirovo gvožđe da bi se otklonile nečistoće. Po tatinom mišljenju, tada se istorija ubrzala do tempa koji danas znamo. Uz otkrića u oblasti elektromagnetizma koja dugujemo još jednom viktorejancu Džejsmu Maksvelu, Besemerova tehnika nam je donela Drugu industrijsku revoluciju – period brzih tehnoloških inovacija od 1870. nadalje, nezavisno od pojave fabrika u ranijim godinama tog veka kao Prve industrijske revolucije – uz sve koristi i nedostatke.

Kad pomislim na te zimske noći 1966, jasno mi je da je to bio uvod u „istorijski materijalizam” – metodu razumevanja istorije kao stalne povratne sprege između načina na koji ljudi transformišu materiju, s jedne strane, a sa druge, načina na koji se ljudsko razmišljanje i društveni odnosi transformišu pod tim uticajem. Srećom, očev istorijski materijalizam je bio ublažen, njegov entuzijazam prema tehnologiji umeren razumnim dozama uznemirenosti zbog večite ljudske sklonosti da sve upropasti i čudesnu tehnologiju pretvori u pravi pakao.

Gvožđe je, poput svih revolucionarnih tehnologija, ubrzalo istoriju. Ali u kom pravcu? S kojom svrhom? Kao što je tata

objasnio, od samog početka gvozdene doba bilo je onih koji su predviđali tragične posledice. Hesiod je pisao poeziju u približno istom periodu kad i Homer. Njegovo delo *Poslovi i dani* imalo je zdrav, otrežnjujući uticaj na tatin entuzijazam prema gvožđu i, u širem smislu, tehnologiji:

Kamo sreće da među petim ljudima više nisam [ljudima gvozdene doba], da umro sam pre ili na svet došao posle jer je železno sad pokolenje. Nikad se danju ne oslobađaju muka i jada, a tako ni noću... Njihovom zlu će se ipak poneko dobro promešati... Neće čovek od reči, ni pravedan ni čestit, biti na ceni... pravda u šakama biće... zato će čovek pokositi boljeg od sebe... smrtnicima će ostati samo žalost i jadi, a pomoći neće biti od zla. ⁽²⁾

Prema Hesiodu, gvožđe je uticalo da plugovi budu čvršći, ali i duše kruće. I naš duh se oblikovao i kovao u vatri, a nove ambicije jačale poput metala u kovačevom kotlu. Vrline su se stavljale na probu i vrednosti se rušile dok su se istovremeno obilje i imanja širili. Snaga je donela nove radosti, ali i umor i nepravde. Zevs neće imati drugog izbora, predviđao je Hesiod, do da jednog dana uništi čovečanstvo nesposobno da obuzda sopstvenu, tehnološki proizvedenu moć.

Moj otac nije želeo da se složi s Hesiodom. Želeo je da veruje da ljudi mogu postati gospodari tehnologije, a ne da njome zarobe sebe i druge. Kad je Prometej u ime čovečanstva ukrao od Zeusa vatru, koja je simbol belog usijanja⁷ metala, uradio je to u nadi da će uneti svetlost u naše živote, a da pri tome ne spali Zemlju. Moj otac je želeo da veruje da će Prometej biti ponosan na nas.

Od usijanja do svetlosti

Urođeni optimizam bio je samo jedan od razloga što je tata verovao da čovečanstvo neće uzalud potrošiti čarobne moći

⁷ Visoka temperatura pri kojoj metal emituje belu svetlost. (Prim. prev.)

koje mi je predstavio kraj kamina. Drugi je bio njegov susret s prirodom svetlosti.

Jednom prilikom, dok sam vadio gvozdenu šipku iz vatre, tata me je pitao: „Znaš li šta to prelazi put od užarenog metala do tvog oka, pa vidiš njegov crvenkasti sjaj?” Nisam imao predstavu. Srećom, nisam bio jedini.

Vekovima su najveći umovi polemisali o svetlosti, rekao je. Neki, poput Aristotela i Maksvela, mislili su o svetlosti kao o nekakvoj smetnji u etru, talasu koji se širi iz osnovnog izvora ka spolja – poput zvuka. Drugi, poput Demokrita i Isaka Njutna, isticali su da, za razliku od zvuka, svetlost ne može da promeni pravac – što talasi po prirodi rade – pa je stoga sigurno sačinjena od sitnih delova, odnosno čestica koje se pravolinijski kreću do naše mrežnjače. Ko je bio u pravu?

Mom ocu se život promenio, ili mi je bar tako rekao, kad je pročitao odgovor Alberta Ajnštajna: svi su bili u pravu! Svetlost je istovremeno mlaz čestica *i* niz talasa. Ali kako je to moguće? Čestice se u osnovi razlikuju od talasa. One se nalaze samo na jednom mestu u određenom trenutku, imaju ubrzanje *i* kreću se samo pravolinijski, osim ako *i* kad im se nešto nađe na putu. Za razliku od njih, talasi su oscilacije sredine, što im omogućava da menjaju pravac kretanja *i* prenose energiju u više različitih pravaca odjednom. Dokazati, kao što je to Ajnštajn uradio, da svetlost istovremeno predstavlja *i* čestice *i* talase značilo je priznati da nešto može biti jedinstvo dve potpuno kontradiktorne stvari.

Za tatu je dualna priroda svetlosti bila putokaz da primeći dualizam u osnovi čitave prirode, pa *i* društva. „Ako svetlost može biti dve potpuno različite stvari u isto vreme”, pitao se u pismu koje je kao mladić napisao majci, „ako je materija energija *i* energija materija”, kao što je *i* Ajnštajn otkrio, „zašto moramo bojiti život crno-belo *ili*, još gore, nekom sivom nijansom?”

Do dvanaeste *ili* trinaeste godine shvatio sam na osnovu stalnih razgovora da je tatina ljubav prema čaroliji gvožđa – tehnologiji – *i* Ajnštajnovoj fizici – kontradiktornoj dualnosti svih stvari – imala veze s njegovom levičarskom politikom,

zbog koje je proveo nekoliko godina u zatvoru. Moj osećaj je potvrđen kad sam naišao na tekst govora koji je održala ista osoba koja je prva formulisala pojam istorijskog materijalizma: Karl Marks. Kao da je tata izgovorio te reči:

U današnje vreme deluje da sve sadrži svoju suprotnost: mašine su nam dale dragocenu moć da umanjimo ljudski rad i uvećamo produktivnost, a opet, svedoci smo gladi i preopterećenosti radom; novoootkriveni izvori bogatstva se nekim čudom pretvaraju u izvore nemaštine; pobede umetnosti izvojevane su gubitkom karaktera.⁽³⁾

Moć da se umanjiti ljudski rad i uveća produktivnost posledica je velikog preobražaja materije koji je moj otac toliko želio da mi demonstrira za moje dobro: gvožđa koje se pretvara u čelik u našem kaminu, toplote koja se pretvara u kinetičku energiju u čudesnoj parnoj mašini Džejmisa Vata, malih čuda koja se dešavaju u telegrafskim magnetima i kablovima. Ali još od Hesiodovog petog doba, ta moć je sadržala i svoju suprotnost: moć gladovanja i preteranog rada, moć da se izvor bogatstva pretvori u izvor nemaštine.

Bilo je nemoguće ne uvideti vezu između očevih dveju strasti – prema metalnim pećima, metalurgiji i tehnologiji uopšte, s jedne strane, i politici sa druge, kad sam prvi put pročitao *Manifest Komunističke partije*, naročito sledeću rečenicu:

Sve što je čvrsto i ustaljeno pretvara se u dim, sve što je sveto skrnavi se i ljudi najzad bivaju prisiljeni da na svoj životni položaj, na svoje međusobne odnose pogledaju trezvenim očima.⁽⁴⁾

To me je podsetilo na njegov dečji entuzijazam kad smo topili metal kraj kamina ili, još upečatljivije, dok je vodio odsek za kontrolu kvaliteta u čeličani, gde su temperature bile dovoljno visoke da se gvožđe doslovno „pretvori u dim”.

Ali za razliku od Hesioda – ili čak moralista našeg doba – tata nije osećao potrebu da bira strane i bude ili tehnofob ili

tehnoentuzijasta. Ako svetlost ispoljava dve kontradiktorne osobine i čitava priroda počiva na dvojnoj suprotnosti, onda bi ojačano gvožđe, parne mašine i umreženi računari mogli istovremeno i da nas oslobode i da nas zarobe. Na nama je da kolektivno odlučimo šta ćemo odabrati. Tu politika stupa na scenu.

Neobičan susret s kapitalizmom

Levičari obično radikalno reaguju na opake nepravde i nepojmljive nejednakosti koje proizvodi kapitalizam. U mom slučaju nije tako. Odrastanje u vreme fašističkog diktatorstva svakako je ostavilo trag, ali moje levičarstvo je bilo više ezoterično jer mi je otac probudio svest o dualnosti.

Mnogo pre nego što sam pročitao bilo šta od Marksa ili nekog drugog ekonomiste, uvideo sam nekoliko dualnosti duboko ukorenjenih u temelju društva. Prvi put sam naslutio takvu dualnost jedne večeri kad se mama žalila tati da je u fabrici đubriva u kojoj je radila kao hemičar plaćena za svoje vreme, ali ne i za entuzijazam. „Moja zarada je bezvredna jer je moje vreme jeftino”, rekla je. „Moju strast da ostvarim dobre rezultate šefovi dobijaju besplatno!” Ubrzo nakon toga dala je otkaz i zaposlila se kao biohemičar u državnoj bolnici. Nakon nekoliko meseci na novom radnom mestu, veselo nam je rekla: „Makar mi se u bolnici sviđa to što moj trud pomaže pacijentima, čak i ako sam za njih nevidljiva, kao što sam bila i vlasnicima fabrike.”

Te reči su mi ostale u pamćenju. Mama me je nenamerano uvela u dualnost najamnog rada. Nadnica koju je dobijala za radno vreme i formalne kvalifikacije (potvrde i diplome) bila je odraz „prometne vrednosti” za sate koje je provodila na poslu. Ali to nije davalo pravu vrednost proizvodu. To je bio samo dodatak onome što se proizvodi u fabrici ili bolnici kroz njen trud, entuzijazam, primenu, čak i talenat – a od toga ništa nije bilo plaćeno. To je kao gledanje filma u bioskopu: cena karte je odraz prometne vrednosti filma, ali to je potpuno odvojeno od zadovoljstva koje dobijete, što bismo

mogli nazvati „kvalitativnom vrednošću”. Na isti način, rad se deli na robni rad (mamino plaćeno radno vreme) i kvalitativni rad (trud, strast i talenat uloženi u rad).

Kad je konačno došao trenutak da čitam Marksa, jasno se sećam koliko sam bio uzbuđen kad sam otkrio da sam, zahvaljujući očevom podučavanju kraj kamina i maminim objašnjenjima, naišao na jedan od vodećih principa ovog velikog ekonomiste. U svetu koji danas uzimamo zdravo za gotovo, rad izgleda kao još jedna robna stavka. U očajanju da zarade za život, ljudi reklamiraju svoje veštine kao prodavci robu. To je robni rad. Međutim, kao što smo videli, za razliku od praška, krompira i *ajfona* koji su samo roba, rad je nešto više od toga.

Radi bolje ilustracije druge strane rada, kvalitativnog rada na koji mi je majka prva ukazala, zamislite samo situaciju kad grupa arhitekata angažovanih od multinacionalne građevinske firme kreativnim razmišljanjem dođe do briljantne ideje. Ili pozitivne vibracije koje konobar širi dok se kreće kroz restoran. Ili suzu radosnicu nastavnika kad slab učenik reši težak zadatak iz matematike. Ništa od navedenog se ne može istinski prevesti u robu. Zašto? Zato što nikakva novčana nagrada ne može pokrenuti momenat istinske inspiracije, ne može se kupiti iskren osmeh, ne može se pustiti prava suza za određenu cenu. U stvari, svaki takav pokušaj bi ih u trenutku poništio. Šef koji pokušava da kvantifikuje kvalitativni rad, svrsta ga u robu i odredi mu cenu zaista će izgledati kao bezveznjak koji viče na vas: „Budite spontani!”

Ono što ja zovem kvalitativnim radom, nečim što se nikad ne može prodati, Marks je jednostavno zvao radom. A ono što sam označio kao robni rad Marks je definisao kao radnu snagu. Ali ideja je ista: „Ono što radnik prodaje nije direktno njegov rad već radna snaga koju privremeno predaje kapitalisti.”⁽⁵⁾ Zamislite onda moju radost kad sam otkrio da je Marks na osnovu te dve strane rada postavio čitavu teoriju kapitalizma.

U tome je tajna kapitalizma: nenaplativ znoj, trud, inspiracija, dobar glas firme, briga i suze zaposlenih utiskuju prometnu vrednost u robu koju zatim zaposleni prodaju

zainteresovanim kupcima – to je ono što građevinu, restoran ili školu čini poželjnom.

Međutim, ima i mnogo fabrika u kojima radnici bez inspiracije i radosti automatski obavljaju poslove izrade limenih konzervi ili uređaja koji vrede više od troškova isplate radnika. To je tačno. Ali do toga dolazi samo zato što poslodavci ne mogu da kupe *trud* koji ulože nekvalifikovani, fizički radnici. Mogu da kupe samo njihovo vreme, tokom kojeg vrše pritisak na njih na razne načine da naporno rade i znoje se. Suština je da se radnički znoj, poput talenta arhitekta, nikad ne može direktno kupiti niti prodati. To je zapravo tajna moć poslodavaca: da bi izvukli višak iz visokokvalifikovanog ili nemotivisanog, automatskog, mehaničkog rada, moraju da plate vreme radnicima (robni rad), ali ne mogu stvarno da kupe njihov znoj ili talenat (kvalitativni rad).

Pomislićete da je za poslodavce potresna činjenica što ne mogu direktno kupiti momenat kad arhitekta uzvikne *eureka*, spontani osmeh konobara ili profesorsku suzu, bez čega rad njihovih zaposlenih ne ostvaruje nikakvu vrednost. Naprotiv, poslodavci su poput kupca koji je kupio jaknu od hiljadu dolara i otkrila da je u postavi zašiveno dve hiljade dolara. U suprotnom, propadaju!

Kad sam se prvi put susreo sa ovim otkrovenjem i objašnjenjem tajne kapitalizma, bio sam opčinjen: neverovatno je da kapitalisti za svoj profit mogu zahvaliti nemogućnosti da direktno kupe kvalitativni rad. A opet, kakva blagodat proizlazi iz tog nedostatka! Jer oni su ti koji na kraju naplate razliku između prometne vrednosti koju plate zaposlenima u zame-nu za njihov *robni* rad (nadnice) i prometne vrednosti robe ostvarene zahvaljujući njihovom *kvalitativnom* radu. Drugim rečima, profit se ostvaruje zahvaljujući dualnoj prirodi rada.

Nije samo rad okarakterisan dualizmom. Dominantna propaganda danas, kao i dok sam odrastao, jeste da je profit cena, odnosno nagrada za nešto što se zove kapital i da ljudi koji imaju kapital – kao što su alat, sirovine, novac, sve što se može iskoristiti da se proizvedu dobra za prodaju – ostvaruju profit tako što ga ulažu, isto kao što radnik dobija zaradu

ulažući rad. Ali zaključak da je profit rezultat kontradiktorne dvojne prirode rada naveo me je da i to odbacim. Čak i pre nego što sam čitao Marksa i zahvaljujući maminoj i tatinoj priči, što sam više razmišljao o kapitalu, postajao sam uvereniji da i on, poput svetlosti i rada, ima dve strane.

Jedna se odnosi na robni kapital, npr. štap za pecanje, traktor, server kompanije ili bilo koje drugo dobro koje se koristi za proizvodnju robe. Druga strana kapitala, međutim, nema nikakve veze s robom. Recimo da posedujem sredstva neophodna da vi proizvedete nešto za opstanak svoje porodice, kao što su prethodno pomenuti štap za pecanje, traktor, server. Odjednom sam stekao moć da vas nateram na nešto, na primer, da radite za mene, u zamenu za korišćenje mojih sredstava. Ukratko, kapital je i stvar (robni kapital) i sila (kapital moći) – kao što se rad deli na robni i kvalitativni rad.

Kad sam počeo da čitam Marksa, njegove reči su do mene dopirale kroz prizmu maminog nezadovoljstva na poslu i tatine inspirisanosti velikim fizičarom dvadesetog veka. Oduševljen dualnostima, duboko u sebi pitao sam se šta bi Ajnštajn mislio o mojim smelim nagađanjima – od njegove teorije svetlosti, onoliko koliko sam je shvatio, do suštine kapitalizma. Da mi nije otac slučajno pogrešno predstavio Ajnštajna i tako razbuktao moju maštu na osnovu slabe i možda pogrešne metafore?

Mnogo godina kasnije naišao sam na ovu rečenicu koju je sâm Ajnštajn napisao: „Važno je razumeti da čak i u teoriji platu radnika ne određuje vrednost njegovog proizvoda.” Našao sam je u članku pod naslovom *Zašto socijalizam?* objavljenom u maju 1949. Kad sam ga pročitao, odahnuo sam. Ne, ipak se nisam previše zaneo u svojim tumačenjima Ajnštajna. I on je verovao da je suština kapitalizma neusaglašena dualna priroda rada.

Podjednako čudnovat susret s novcem

Čika Albert, kako je otac ponekad nazivao Ajnštajna, imao je još čemu da me poduča iz oblasti kapitalizma. Nakon što mi je

otvorio oči za dualnost rada i kapitala, još indirektnije mi je ukazao na dualnost novca, preko izvesnog Džona Majnarda Kejnza.

Dvadesetogodišnji Ajnštajn je 1905. smogao hrabrost da saopšti izrazito skeptičnom svetu da je svetlost neprekidno polje talasa sačinjenih od elemenata poput čestica i, štaviše, da su energija i materija u osnovi „jedno“ kroz najčuveniju jednačinu u istoriji: $E=mc^2$ (tj. količina energije tela jednaka je proizvodu njegove mase i kvadrata brzine svetlosti). Deceniju kasnije, Ajnštajn je proširio svoju specijalnu teoriju relativnosti da bi objasnio jednu od najvećih zagonetki, gravitaciju.

Opšta teorija relativnosti koja je usledila nije bila za skućene umove. Da bismo je razumeli, moramo najpre usvojiti način razmišljanja koji odbija ono što nam čula govore. Ako želite da razumete gravitaciju, objasnio je Ajnštajn, morate prestati da mislite o prostoru kao kutiji u kojoj se nalazi svemir. Materija i energija nastupaju kao jedno i oblikuju konture svemira i tok vremena. Jedini način da pojmimo prostor i vreme ili materiju i energiju jeste da mislimo o njima kao partnerima u najintimnijem, nerazdvojnem zagrljaju. Gravitacija je ono što osećamo dok prelazimo najkraći put kroz ovo četvorodimenzionalno prostor-vreme.

Ne iznenađuje činjenica da je našem mozgu teško da prihvati stvarnost koju otkriva Ajnštajnova opšta teorija relativnosti. Evoluirali smo na planeti koja je minijaturna u poređenju sa čitavim svemirom. U toj ograničenoj sferi odlično se snalazimo uz pomoć iluzija čula; to se odnosi na uverenja da je trava zelena, da postoje prave linije ili da je vreme konstanta nezavisna od našeg kretanja. Ova uverenja su lažna, a opet korisna u smislu da arhitekta projektuju bezbedne građevine i satovi omogućavaju da se sastanci odigraju po unapred utvrđenom vremenu. Kad igramo bilijar, čim bela kugla udari kuglu u boji, svesni smo jasnog uzročno-posledičnog efekta. Ali kad bismo se oslonili na ove iluzije na putovanju van naše planete, kroz makrokosmos, bili bismo doslovno izgubljeni u prostoru. Takođe, kad zađemo dublje u svet subatomskih čestica koje čine telo ili stolicu na kojoj sedimo, čak i veza između uzroka i posledice nestaje.